

<https://doi.org/10.15388/VUIFSMD.2025.9>

KAUNO ŽYDŲ ATMINTIES VIETOS IR JŲ REIKŠMĖ VIETOS ŽYDŲ BENDRUOMENEI

Jūnė Masilionytė

SANTRAUKA. Straipsnyje nagrinėjamos Kauno žydų atminties vietos, jų formos, prisimenami įvykiai ir žmonės. Svarstoma, kokios reikšmės turi ir kokias funkcijas mieste atlieka tyrinėtose vietose, kokias istorijas pasakoja. Taip pat siekiama ištirti, kaip į Kauno žydų atminties ir ją įprasminančių materialių vietų kūrimą žvelgia vietos žydų bendruomenė. Straipsnyje išskiriamos skirtingos atminties vietų grupės: atminimo lentos, paminklai / memorialai, gatvių pavadinimai, gatvės menas. Šios grupės suskirstytos į iki Holokausto ir po Holokausto laikotarpio tematikos vietas. Tai tyrime leidžia atskleisti, kokia Kauno žydų atmintis yra formuojama pasitelkiant atminties vietų kūrimą mieste.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: atminties vietos, Kauno žydai, Holokaustas.

Memorial Places of Kaunas Jews and their Significance for the Local Jewish Community

SUMMARY. The article examines the places of memory of Kaunas City Jews, their forms, the commemorated events and people. The significance of the sites under analysis, the functions they implement and the stories they tell are also being considered. Moreover, the article presents the views of the current Jewish community in Kaunas towards those sites, both the commemoration process itself and the meaning the places of memory represent. The places are divided into several groups: commemorative plaques, monuments/memorials, street names, and street art. The groups fall into two broader categories: pre- and post-Holocaust. This allows the research to reveal what kind of memory of Kaunas Jews is created through the creation of memory places in the city.

KEYWORDS: places of memory, Jews of Kaunas, Holocaust.

Įvadas

Kauno žydų atminimo ženklų viešojoje erdvėje nebuvo arba jie atsirado tik vėlyvuju sovietmečiu neišskiriant ir neminint žydų tautybės. Tik Lietuvai atgavus Nepriklausomybę, negausi žydų bendruomenė kaip institucija lėtai atgijo, o 1992-aisiais oficialiai vėl pradėjo savo veiklą. Su bendruomenės atsikūrimu ėmė daugėti ir kuriamų materialių bei nematerialių atminties vietų Kaune gyvenusiems žydų tautybės asmenims prisiminti. Tokios vietos steigiamos nuo pat Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo. Tačiau kadangi dažnai Kauno žydų bendruomenė nėra įtraukta į atminties vietų steigimo procesą, kyla klausimas, kiek šios vietos reprezentuoja žydų bendruomenės savivoką. Dėl to straips-

nio *objektu* buvo pasirinktos Kauno žydų atminties vietos ir Kauno žydų bendruomenės atstovų požiūris į jas. O atsižvelgus į tai keliama *problema* – jog dažnai atminties vietas inicijuoja ir idėją dėl žydų bendruomenės Kaune atminties įamžinimo kelia ne pati bendruomenė, o kiti visuomenės veikėjai.

Straipsnyje keliamas *tikslas* – identifikuoti, sugrupuoti, išskirti grupes reprezentuojančius pavyzdžius bei jų atsiradimo aplinkybes ir atminties studijų kontekste išanalizuoti Kauno miesto žydų istorijos pasakojimus, kuriamus pagal išskirtus materialius atminimo ženklus. Remiantis kokybinių interviu su Kauno žydų bendruomenės atstovais medžiaga, parodoma, kaip jie suvokia Kauno žydų istoriją, kas jiems yra žydų istoriją įprasminančios vietos mieste ir kaip jie jas vertina. Šiam tikslui pasiekti naudojami *metodai*: šaltinių – interneto portalų ir duomenų bazių, žiniasklaidos straipsnių, atminties vietų (tekstinio ir vizualiojo dėmens) – kokybinės analizės metodas. Taip pat vykdomas pusiau struktūruotas kokybinis interviu su Kauno žydų bendruomenės atstovais naudojantis tyrimui parengtu klausimynu. Gautiems duomenims tirti naudojami sisteminimo ir analizės metodai, remiantis kokybinių interviu sisteminimo ir analizės metodika¹. Iš gautų duomenų analizės pateikiamos išvados, kokios Kauno žydų atminties formos egzistuoja ir kaip jas priima bei supranta vietos bendruomenė, koks yra santykis tarp materialių atminties vietų ir bendruomenės viduje dominuojančios Kauno žydų istorijos atminties.

Istoriografijos apžvalga. Vienas iš pirmųjų atminties vietų teoriją pristatančių tekstų yra filosofo Maurice Halbwachso 1950 metų studija „The Collective Memory“², kurioje aiškinama kolektyvinės atminties svarba bendruomenėms bei jų (ir asmeninei asmens) tapatybei. Filosofas manė, kad kiekviena socialinė grupė kuria ir saugo savo atmintį, o tai tampa jos tapatybės dalimi. Prancūzų istoriko Pierre Nora tekste „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“³ yra apibrėžiama atminties vietų sąvoka bei, aiškinant atminties vietų koncepciją, išskiriamos kelios tezės, kurios padeda suvokti, kodėl ir kaip atsiranda atminties vietos. Jos „gimsta“ dėl fakto, jog nebėra spontaniškos atminties, todėl žmonės turi kurti įvairius atminimo ženklus, kurie padėtų prisiminti. Tam, kad atminties vietos nenyktų, jos turi būti aktualios visuomenės grupėms bei bendruomenėms ir pasižymėti simboline aura. Šiuo tekstu taip pat aiškinama, kokia atmintis yra kuriama, steigiant atminties vietas, išskiriamas atminties spontaniškumas, neegzistavimas. Atminties studijų teoriją papildė ir Jano Assmanno tekstas „Communicative and Cultural Memory“⁴, kuriame autorius išplėtoja kolektyvinės atminties teoriją, papildydamas ją komunikacinės atminties teorija. Pastaroji sieja individą su jo artimiausia aplinka, „paverčia“ jį bendruomenės dalimi. Visa tai suteikia platesnį supratimą apie kolektyvinės

1 I. Gaižauskaitė, N. Valavičienė, 2016.

2 M. Halbwachs, 1992.

3 N. Pierre, 1989.

4 J. Assmann, 2010.

atminties svarbą bendruomenėse, kuriant jų tapatybę ir atminties kultūrą, bei padeda paaiškinti atminties vietų kūrimo priežastis – kodėl pasirenkamas vienoks ar kitoks atminties materializavimo būdas.

Tyrimų, skirtų Kauno žydų atminties vietoms, nėra daug. Odetos Žukauskienės straipsnyje „Sugrįžusi žydų atmintis: vaizdinės reprezentacijos formos“⁵ svarstomas ir tiriamas žydų atminties sugrįžimas į Lietuvos viešąsias erdves po Nepriklausomybės atgavimo. Išskiriami konkretūs Kauno miesto žydų atminties ženklai ir kaip jie, kaip pati žydų atmintis, buvo iš naujo įvesta į miesto erdves, Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Ypatingas dėmesys skiriamas Holokausto istorijos atminčiai viešosiose Lietuvos erdvėse, tiriami ženklai ir jų reikšmės. Godos Volbikaitės straipsnyje „Tai, kas nesuvokta, užgyti negali“⁶ nagrinėjama 2010 metais Kaune vykusi bienalė „Kur yra Kovno?“, tačiau kartu gilinamasi ir į Kauno žydų atminties reiškinius mieste. Kokie atminties ženklai jau yra, kaip žmonės (ne)suvokia Holokausto tragediją. Straipsnyje rašoma, kad 2007 metais Kaune apsilankiusiai menininkei Ydai Walt kilo klausimas „Kur dingo žydai?“, paskatinęs įgyvendinti ir „Kur dingo Kovno?“ projektą, o tai atskleidžia, kodėl ir kuriuo metu prasi-dėjo intensyvesnis Kauno žydų istorijos ženklų kūrimas. Kauno žydų atminties vietų tyrimų grupę papildė ir Gintarės Malinauskaitės straipsnis „Holocaust Narrative(s) in Soviet Lithuania: The Case of the Ninth Fort Museum in Kaunas“⁷, kuriame tiriamas Kauno IX forto muziejaus ir memorialo istorija, žydų istorijos (ne)reprezentavimas sovietmečiu bei atminties vietos kūrimo komplikotumas. Tiriant Holokausto istorijos įamžinimą Kaune buvo naudotasi ir Mareko Kucia straipsniu „(Ne)prisimenant žydų naikino: Holokausto memorialai Lietuvoje ir Lenkijoje“⁸, kuriame taip pat tiriamas Kauno IX forto memorialo istorija.

Tuo tarpu Kauno žydų istorijos tyrimų buvo atlikta daugiau. Šio tyrimo kontekste remiamasi Arvydo Pakštalis ir Daivos Citvarienės knyga „Kauno žydai“⁹. Ji buvo įkvėpta vienos iš „Kaunas Europos kultūros sostinė 2022“ programų „Atminties biuras“, kurios metu buvo pristatyti įvairūs žydų atmintį aktualizuojantys projektai¹⁰. Knygoje siekiama ne tik supažindinti su 500 metų trukusia žydų istorija Kaune, bet ir su informacija apie senesnius Kauno žydų atminties įamžinimo būdus bei naujesnius, kurtus būtent „Kaunas Europos kultūros sostinė 2022“ projekte. Atskirų Kauno žydų istorijos ir kultūros įamžinimo vietovių ir objektų tyrimai taip pat naudojami šiame tyrime. Vytauto Petrikėno

5 O. Žukauskienė, 2014, p. 190–210, 269–270.

6 G. Volbikaitė, 2010, p. 40–44.

7 G. Malinauskaitė, 2022.

8 M. Kucia, 2017.

9 A. Pakštalis, D. Citvarienė, 2022.

10 Anilionytė, Jūratė, „Primiršta, bet neatsiejama Kauno istorijos dalis – išleista knyga apie miesto žydus“, LRT.lt, 2021-12-16, [interaktyvus], in: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1566484/primirsta-bet-neatsiejama-kauno-dalis-isleista-knyga-apie-miesto-zydus> [2024-02-24]

ir Martyno Koso 2011 metais parašyta knyga „VII fortas: Lietuviška tragedija“¹¹ leidžia susipažinti su ištirta Kauno VII forto istorija pirmaisiais nacistinės Vokietijos okupacijos mėnesiais. Informacija rinkta iš VII forte atliktų tyrimų, archyvinės medžiagos ar kitų Lietuvos istorikų, tiriančių Holokausto istoriją Lietuvoje, darbų. Zigmas Vitkus mokslinėje monografijoje „Atminties miškas“¹² dėmesį sukoncentruoja į Panerių istoriją, tačiau aptaria ir kitus ryškius Antrojo pasaulinio karo atminimo kultūros taškus Lietuvoje¹³, tarp jų Kauno IX fortą. Monografijoje suteikiama šiam tyrimui naudingos informacijos apie Kauno IX forto memorialo transformaciją. Kastyčio Antanaičio straipsnis „1952–1953 metų antisemitinė kampanija Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungoje“¹⁴ buvo pasitelktas siekiant išsiaiškinti žydų bendruomenių padėtį Lietuvoje sovietmečiu. Biografinė informacija apie įamžintas žydų tautybės asmenybes Kaune buvo rinkta iš Aušros Pačkauskienės ir Vytauto Toleikio knygos „Garsūs Lietuvos žydai“¹⁵. Duomenys apie specifines asmenybes gauti iš Viliaus Kavaliausko sudarytos knygos „Pažadėtoji žemė – Lietuva: Lietuvos žydai kuriant valstybę 1918–1940 m.“¹⁶. Tiriant Kauno žydų atminties vietas buvo naudotasi ir Romo Kvinto kūrybai skirta knyga „Romas Kvintas: įtraukiančio pasakojimo meistras“¹⁷, kuria remiantis tyrime buvo galima išskirti Lietuvos žydų skulptūrų kūrimo braižą, įvertinti Kauno žydams skirtas skulptūras bendrame Lietuvos kontekste. Apibendrinant reikia pažymėti, kad tiek Kauno žydų istorija, tiek Kauno žydų atminties vietos buvo tirtos, tačiau fragmentiškai. Platesnių ir išsamesnių istorinių tyrimų vis dar trūksta.

Tyrime nagrinėtos dvi *šaltinių* grupės. Pirma, tai materialiosios atminties vietos: lentelės, gatvių pavadinimų iškabos, meniniai atminimo projektai, kuriuose pateikiama vizualinė ir tekstinė informacija. Antra, interviu su Kauno žydų bendruomenės nariais, kurie leidžia identifikuoti bendruomenės santykį su atminties vietomis bei jų vertinimą. Tai septyni asmenys, dvi moterys ir penki vyrai, su kuriais buvo vedamas pusiau struktūruotas kokybinis interviu. Tyrimo metu buvo pastebėta, kad pateikėjų informacija varijuoja nuo jų įsitraukimo į kultūrinę veiklą ar pačios Kauno žydų bendruomenės veiklą.

Informacijai apie atminties vietas rinkti buvo pasirinkta interneto portalų – duomenų bazių šaltinių grupė. Plačiai šiame tyrime yra naudojamas interneto portalas – Laisvieji Kauno archyvai¹⁸, kuriame nurodomos atminties vietos Kauno mieste. Naudojamas Kauno turizmo informacijos centro interneto puslapis It's Kaunastic¹⁹, kuriame

11 V. Petrikėnas, M. Kosas, 2011.

12 Z. Vitkus, 2022.

13 Ten pat, p. 335.

14 K. Antanaitis, 2016.

15 A. Pačkauskienė, V. Toleikis, 2008.

16 V. Kavaliauskas, et al., 2013.

17 E. Kvintienė, 2023.

18 „Atminties vietos“, Laisvieji Kauno archyvai, [interaktyvus], in: <https://www.atmintiesvietos.lt/>

19 „It's Kaunastic“, Turizmo informacijos centras, [interaktyvus], in: https://visit.kaunas.lt/lt/aplankykite/lankytinos-vietos/muziejai-ir-galerijos/muziejai/kauno-miesto-muziejaus-pilies-skyrius/TicSearchForm?Search=%C5%BEyd%C5%B3&action_Ticresults=Vykdyti

taip pat galima rasti parengtus maršrutus ar siūlomas ekskursijas Kauno mieste, o tarp jų ir informaciją apie žydų istoriją bei kultūrą žyminčias vietas. Plačiai šiame tyrime buvo naudotasi Ažuolyno bibliotekos (arba Kauno viešosios bibliotekos) duomenų baze ir jos elektroniniu žinynu „Žymūs Kauno žmonės: atminimo įamžinimas“²⁰. Renkant informaciją apie gatvių pavadinimų keitimą, naudotasi Kauno regioninio valstybės archyvo su skaitmeninta informacija apie gatvių pavadinimų kaitą iki 1941 metų²¹. Duomenys apie Kauno žydų istorijos atminties vietų inicijavimą, įrengimą, atidarymo šventes ar dėl šių vietų kilusias kontroversijas buvo kritiškai renkami iš Lietuvos žiniasklaidos, daugiausia remiamasi dienraščiu „Kauno diena“²².

Kauno žydų istorijos ir kultūros atminties vietų formos

Dar 2010 metais Goda Volbikaitė rašė, kad, vaikščiodami Kaune ir ieškodami žydų gyvenimo pėdsakų, „plika akimi“ pamatytume ne kažin ką²³. Odetą Žukauskienę 2014 metais publikuotame straipsnyje apie sugrižusią žydų atmintį minėjo, jog žydų gyvenimo ir kultūros pėdsakų randa tik tie, kas jų labai ieško²⁴. Tačiau praėjus kiek daugiau nei dešimtmečiui nuo minėtų straipsnių, Kauno mieste atminties vietų žydų tautybės asmenims, kažkada čia gyvenusiems ir veikusiems – materialų objektų, kurie turi kultūrinę svarbą ir neša atminties „rezervą“ savyje, galima surasti nemažoje dalyje senamiesčio gatvių, o toliau pakelivus, jų galima išvysti ir naujesniuose Kauno miesto mikrorajonuose ar artimuose Kauno savivaldybės miesteliuose. Mieste gyvuojant žydų bendruomenei, gyvuoja ir jos atmintis.

Kauno žydų atmintis yra materializuojama įvairiomis formomis: naudojamos atminimo lentos, jos kabinamos ant pastatų, kurie paprastai yra susiję su pačiu įamžinimu, sienų; statomi paminklai ar memorialai asmeniui (-ims) ar svarbiems įvykiams atminti; gatvėms suteikiami pavadinimai, kurie primena žymias žydų bendruomenės asmenybes Kaune; dalyvaujama tarpvalstybiniame projekte „Atminimo akmenys“; atmintis įkūnijama ir gatvės menu. Tad yra labai įvairių (šiuo atveju pasirinktinai) materialų atminties vietų formų, tačiau galime matyti aiškią teminę skirtį – vietos, skirtos Holokaustui įamžinti, ir vietos, skirtos Kauno žydų istorijai iki Holokausto (daugiausia tarpukario Kauno žydų istorijos su keliomis išimtimis pažymint ne tarpukario metais veikusius asmenis)

20 „Žymūs Kauno žmonės: atminimo įamžinimas“, Ažuolyno biblioteka, [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/>

21 Girčytė, Vitalija, „Kauno miesto gatvių pavadinimų kaita iki 1941m.“, Kauno regioninis valstybės archyvas, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://slaptazodis-archyvas.lt/index.php/temos/miestas/kauno-miesto-gatviu-pavadinimu-pasikeitimas> [2024-03-19]

22 „Kauno diena“, [interaktyvus], in: <https://kauno.diena.lt/>

23 G. Volbikaitė, 2010, p. 40–44.

24 O. Žukauskienė, 2014, p. 201.

įamžinti. Žydų atminties įamžinimas Kauno mieste Lietuvai atgavus Nepriklausomybę prasidėjo nuo Holokausto atminties įamžinimo. 1949 m. Theodoras W. Adornas išreiškė mintį, kad po Holokausto rašyti poeziją yra tiesiog barbariška²⁵. Šiuo teiginiu gali būti aiškinamas faktas, jog Kauno mieste pirmieji ne su Holokausto tragedija susiję atminimo ženklai radosi praėjus daugiau nei dešimtmečiui nuo Lietuvos Nepriklausomybės atgavimo. Pirmą buvo svarbiau ir būtiniau įamžinti Holokausto atmintį nei kitą, su šia tragedija nesusijusią, „poetiškesnę“ Kauno žydų istoriją.

Kauno žydų istorijos atminties vietos iki Holokausto

Atminimo lentos yra vienas iš dažniausių būdų, kaip yra įvykdomas Kauno žydų istorijos iki Holokausto įamžinimas. Nepriklausomoje Lietuvoje pirmoji atminimo lenta, skirta Kauno žydų istorijai ir kultūrai paminėti iki Holokausto, buvo sukurta 2005 metais brolių Hermano ir Oskaro Minkovskių atminimui. Hermanas Minkovskis buvo žymus matematikas ir fizikas, dėstęs garsiam mokslininkui Albertui Einšteinui²⁶, o jo brolis Oskaras Minkovskis atskleidė cukraligės priežastį, buvo terapeutas²⁷. Panašiai vyko ir su kitais, atminimo lentas Kauno mieste įgavusiais žydais. Emanuelis Levinas buvo žymus Prancūzijos filosofas, Lėja Goldberg garsi Izraelio rašytoja, rabinas Spektorius Icchakas Elchananas XIX amžiuje buvo gerai pasaulyje žinomas talmudistas²⁸, o Hermanas Perelšteinas ne tik Lietuvoje žinomo „Ąžuoliuko“ choro įkūrėjas. Tačiau yra ir tokių atminimo lentų, nors gerokai mažiau, kurios skirtos labiau lokaliai žinomiems žmonėms ir jų veiklai – Levitanui Isakui, kuris Kaune atidarė privačią moterų ligoninę²⁹, bei žydams kariams, dalyvavusiems Lietuvos Nepriklausomybės kovose. Verta paminėti, kad daugeliui pasaulinį pripažinimą turinčių asmenų įamžinimo ženklai atsirado kur kas anksčiau nei tik Lietuvoje pagarsėjusiems (žr. 1 lentelę). Šią tendenciją galima paaiškinti iš turizmo plėtros perspektyvos. Platesnį populiarumą pelniusių asmenų įamžinimo vietos pritraukia kultūros ir politikos veikėjus ar tiesiog turistus iš tų šalių, kuriose emigravę iš Lietuvos gyveno ar išgarsėjo įamžintieji.

25 Ten pat, p. 191.

26 „Minkovskis Hermanas“, Ąžuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/minkovskis-hermanas/> [2024-04-16]

27 „Minkovskis Oskaras“, Ąžuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/minkovskis-oskaras/?hilit=Oskaras> [2024-04-16]

28 „Spektorius Icchakas Elchananas“, Ąžuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/spektorius-icchakas-elchananas/> [2024-04-16]

29 „Levitanas Isaakas (Isakas, Icchokas, Icikas)“, Ąžuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/levitanas-isaakas/?hilit=Levitanas> [2024-04-16]

1 lentelė. Kauno žydų memorialinės lentos iki Holokausto istorijos Kauno mieste

Lenta	Įkūrimo data
Minkovskis Hermanas	(Pirmoji lenta – 1986 05 15) 2005 m.
Minkovskis Oskaras	(Pirmoji lenta – 1986 05 15) 2005 m.
Levinas Emanuelis	2006-05-02
Lėja Goldberg	2010-04-11
Žydų karių	2016-09-16
Levitanas Isakas	2022-05-19
Spektorius Iccahakas Elchananas	2023-05-30
Hermanas Perelšteinas	2024-04-25

Ryškus to pavyzdys yra atminimo lenta ant Karaliaus Mindaugo pr. 37/Spaustuvinių g. 7 esančio pastato. Čia galima išvysti net dvi atminimo lentas, kurios skelbia tą patį tekstą tik dviem skirtingomis kalbomis, lietuvių ir prancūzų. 2006 metais ant pastato atsiradusi pirmą, lietuvių kalba iškalta atminimo lenta, pažyminti žydų kilmės filosofo Emanuelio Levino gyvenimą šiame pastate³⁰. Skulptorius Leonas Adomkus sukūrė šį atminimo ženklą, kuriame užrašyta: „Šioje vietoje buvusiam pastate Lietuvos žydų šeimoje 1906 m. sausio 12 d. gimė vienas iškiliausių XX a. mąstytojų, filosofas Emanuelis Levinas. Mirė 1995 m. Paryžiuje“. Šį atminimo ženklą inicijavo ir įrengė Kauno miesto savivaldybė³¹. 2012 metais gretimai šios atminimo lentos atsirado kita, tą patį tekstą turinti, tik prancūzų kalba užrašyta lenta³², tai gali būti aiškinama tuo, kad E. Levinas didžiąją dalį savo gyvenimo pragyveno Prancūzijoje ir yra svarbus, atpažįstamas prancūzų kultūroje, todėl orientuojamasi į prancūzakalbius Kauno lankytojus. Šiuo atminimo ženklu buvo siekta įamžinti visame pasaulyje garsų, iš Kauno kilusį filosofą, kurio santykis su Kauno miestu buvo itin komplikotas. 2006 metais įrengta atminimo lenta viešojoje erdvėje nekėlė nesutarimų, tai visgi buvo pirmasis šiam asmeniui skirtas įamžinimo ženklas mieste. Tačiau einant metams atminimo ženklų daugėjo, o kartu ir ryškėjo filosofo santykis su Lietuva ir Kaunu. Neretai faktas, jog Emanuelis Levinas prie savo pavardės pasiliko lietuvišką galūnę *-as* suvokiamas kaip didelio ryšio su Lietuva ženklas³³, tačiau tikrasis

30 „Emanuelio Levino memorialinė lenta Kaune, jhl, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://www.jewish-heritage-lithuania.org/lt/kiti-objektai/emanueliui-levinui-skirta-memorialine-lenta-kaune/> [2024-03-18]

31 Kauno miesto savivaldybės administracijos direktorius 2006 m. vasario 10 d. įsakymas Nr. A-570. „Dėl atminimo lentos Emmanueliui Levinui įrengimo“, Kaunas, 2006, [interaktyvus], in: <https://www.kaunas.lt/dp/dp.php> [2024-03-18]

32 „Levinas Emanuelis (Levinas Emmanuel)“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/levinas-emanuelis/> [2024-03-18]

33 A. Pačkauskienė, V. Toleikis, 2008, p. 68.

Lėjos Goldberg freska, Kaunas, Kęstučio g. 16. 2024,
Jūnės Masilionytės nuotrauka.

E. Levino požiūris į Lietuvą nėra nustatytas. Kaune 2022 metais buvo įrengtas Emanuelio Levino centras, kuriuo itin pasipiktino filosofo sūnus. Šis smerkė tėvo vardo naudojimą ir pabrėžė, jog Emanuelis Levinas prisiekė niekada nebegrįžti į Lietuvą ar turėti kokių nors ryšių su šalimi, kurioje kaimynų lietuvių buvo nužudyta visa jo šeima³⁴. Verta paminėti, kad E. Levinas Kaune turi dar daugiau atminimo ženklų, vienas jų – vardinis skveras.

Ne Holokausto istorijai skirtų paminklų / skulptūrų yra tik dvi. Jos skirtos pirmojo hebrajų kalba parašyto romano autoriui Abraomui Mapu bei muzikantui, Lietuvos estrados pradininkui Danieliui Dolskiui. Taip pat atminimo ženklu laikomi gatvių

34 „Authorized Translation of French Composer Michael Levinas's Interview with Actualité Juive on Illicit New 'Levinas Center', in Kaunas, as City Continues to Glorify Local Holocaust Perpetrators“, Defending History, 2022-01-22, [interaktyvus], in: <https://defendinghistory.com/authorized-translation-of-french-composer-michael-levinass-interview-with-actualite-juive-on-illicit-new-levinas-center-in-kaunas-as-city-continues-to-glorify-local-holocaust-perpetrators/109286> [2024-04-17]

pavadinimai. Kauno mieste yra keturios gatvės, pavadintos į Kauno istoriją įtrauktų ar žymių mieste gyvenusių žydų garbei. Jau tarpukariu L. Zamenhofas ir A. Mapu įgavo atminimo ženklus – jų vardais buvo pavadintos gatvės, kuriose jie gyveno ar veikė, šiuo metu A. Mapu gatvėje galima išvysti jam skirtą jau minėtą paminklą. Dar sovietmečiu Kaune atsirado H. ir O. Minkovskių gatvė Aleksote, vietoje, kur mokslininkai praleido savo vaikystę.

Kaune galima aptikti ir ne tokių tradicinių formų atminimo ženklų – gatvės meną. Iki Holokausto istorijai prisiminti mieste yra viena neofreska. 2020 metais, Kęstučio g. 16, vietoje, kurioje gyveno rašytoja Lėja Goldberg, buvo atidengtas jos portretas / freska su ant sienos užrašytu poetės kūriniu – eilėraščiu „Pušys“, lietuvių ir hebrajų kalbomis³⁵.

Kūrinys buvo inicijuotas „Kaunas 2022“ projekto organizatorių, patį gatvės meną įgyvendino menininkas Linas Kaziulionis³⁶. Meno kūrinys, nors ir ne svetingoje vietoje, tačiau prasmingoje, žymi poetės gyvenimą Kaune. Instaliacijos iniciatoriai mano, kad tokiu būdu įamžinant poetę tame šaltame miesto užkampyje, bent trumpam jis (užkampis) bus paverstas poezijos, muzikos ir šviesų kupina menine tikrove³⁷. Toks meninis būtent šios poetės įamžinimas Kauno mieste nėra atsitiktinis. „Kaunas 2022“ programos „Atminties biuras“ kuratorė Daiva Citvarienė spaudoje pasisakė, jog ilgai nežinojo, kokia svarbi poetė Lėja Goldberg yra Izraelyje, ten jos vardą žino nuo eilinio taksisto iki akademikų³⁸. Tad įamžinti kitose pasaulio šalyse ir ypač Izraelyje gerai žinomą poetę iš dalies buvo strateginis turizmo industrijos žingsnis, pritraukiantis pirma užsienio žiniasklaidą ir kartu kviečiantis turistus apsilankyti pirmoje poetės gimtinėje. Tai patvirtina mintį, kad atminties kultūra yra susijusi ne tik su atminties ir istorijos įprasminimu, bet ji kartu grindžia atminties industriją, atminties turizmą³⁹.

Holokausto atminties vietos Kaune

Kaune yra šešios atminimo lentos, skirtos Holokausto tragedijai (asmenims, veikusiems jos metu) atminti. Viena iš tokių atminimo lentų yra skirta Judai (Jehuda) Zu-

35 „Goldberg Lea (Goldberg Leah, Goldbergaitė Lija)“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/goldberg-lea-goldbergaite-lija/> [2024-03-20]

36 „Literatūra“, Kaunas pilnas renginių, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://kultura.kaunas.lt/renginy/istoriju-festivalis-leja-goldberg-pusis-ileidusi-saknis-dviejose-tevynese-izraelio-poete-is-kauno-garso-ir-sviesos-performansas/3566> [2024-03-20]

37 Ten pat.

38 Lieponė, Jurgita, „Kaune įamžintas žinomos Izraelio poetės Lėjos Goldberg atminimas: pušis, įleidusi šaknis dviejose vietose“, 15min.lt, 2020-10-15, [interaktyvus], in: <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/kaunas-2022/kaune-iamzintas-zinomos-izraelio-poetes-lejos-goldberg-atminimas-pusis-ileidusi-saknis-dviejose-tevynese-1102-1391984> [2024-04-18]

39 Žukauskienė, Odeta. „Sugrįžusi žydų atmintis: vaizdinės reprezentacijos formos“. *Tautinės mažumos Lietuvoje: virsmai ir atmintys*, Vilnius, 2014, p. 192.

pavičiui atminti⁴⁰. 1937 m. J. Zupavičius buvo pašauktas į Lietuvos kariuomenę, 1938 m. baigė Karo mokyklą ir jam buvo suteiktas inžinerijos atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis⁴¹. Iš to galima matyti tam tikras sąsajas su Lietuva ir lietuvybe, kas gali daryti įtaką kuriamiems atminimo ženklams. Pagal Kauno miesto savivaldybės administracijos direktoriaus nutarimą buvo suprojektuota ir atidengta lenta su užrašu: „Kieme esančiame name Nr. 21C 1939–1941 m. gyveno Juda Zupavičius, Lietuvos kariuomenės atsargos leitenantas, vienas iš Kauno geto žydų policijos vadovų ir pagrindžio pasipriešinimo organizatorių, 1944 m. žiauriai nukankintas IX forte“⁴². Lentos tekstas parašytas lietuvių ir hebrajų kalbomis, aiškiai nurodoma, kokiam asmeniui ir ką nuveikusiam ji yra skirta. Verta paminėti, kad su šia atminimo lenta yra taikoma į dvi tikslines auditorijas: lietuvius, nes J. Zupavičius buvo „įžengęs“ į Lietuvos istoriją kaip karys už Lietuvos Nepriklausomybę, bei į hebrajų kalba kalbančią auditoriją (žydus), nes jis buvo žydų tautybės asmuo.

Po Lietuvos Nepriklausomybės atgavimo iki šių dienų Kaune „iškilo“ apie 20 memorialų, skirtų Holokaustui atminti. Nors vienas iš žymiausių memorialų, skirtų nacistinėms aukoms atminti, yra Kauno IX forto muziejaus, tačiau šiuo metu daugiau diskusijų kelia „Lietūkio“ garažo žudynių vieta. Dabartiniame Stepono Dariaus ir Stasio Girėno gimnazijos kieme Miško g. 1 galima išsvysti 2002 metais pastatytą paminklą / memorialą „Lietūkio“ garažo žydų žudynėms ir aukoms atminti. Ant paminklinio akmens išraižyta Dovydo žvaigždė bei tekstas lietuvių ir hebrajų kalbomis – „Šioje vietoje buvusiame „Lietūkio“ garažo kieme 1941 06 27 buvo žiauriai nužudyta keliasdešimt Kauno žydų“. Paminklo pastatymą inicijavo Žydų bendruomenė, finansiškai idėją įgyvendinti padėjo miesto savivaldybė⁴³. Apie pastatytą paminklą spaudoje žydų bendruomenės atstovai pasisakė, jog paminklinis akmuo primins ne tik apie žiaurią tragediją, bet ir padės išvengti panašių dalykų⁴⁴. Tačiau viešojoje Lietuvos erdvėje apie šį paminklą ir jo priežiūrą per paskutinį dešimtmetį kilo ne vienas atgarsis. Štai 2021 metais kilo pasipiktinimas likus maždaug savaitei iki 80-ųjų „Lietūkio“ garažo žudynių metinių, jog kiemas ir aukoms atminti pastatytas paminklas yra užstatyti Stepono Dariaus ir Stasio Girėno gimnazijos statybiniais konteneriais bei lauko tualetu, 2015 metais taip pat kilo pasipiktinimas išniekinant Holokausto aukų atmintį su šiukšlių konteneriu, kuris stovėjo prie paminklo⁴⁵.

40 „Zupavičius (Zupovičius) Juda Šeftlis (Zupowitch Jehuda)“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kyb.lt/zupavicius-juda-seftelis-zupowitch-jehuda/> [2024-03-24]

41 V. Kavaliauskas, et al., 2013, p. 231.

42 Kauno miesto savivaldybės administracijos direktorius 2015 m. balandžio 4 d. įsakymas Nr. A-1092. „Dėl Judos Zupavičiaus atminimo lentos E. Ožėskienės g. 21 įrengimo“, Kaunas, 2015, [interaktyvus], in: <https://www.kaunas.lt/dp/dp.php> [2024-03-24]

43 Andriuškevičius, Arūnas, „Tragedija įamžinta už Savivaldybės lėšas“, Kauno diena, 2002-10-28, [interaktyvus], in: <https://kauno.diena.lt/dienrastis/kita/tragedija-iamzinta-uz-savivaldybes-lesas-3277> [2024-04-04]

44 Ten pat.

45 Povilaitis, Nerijus, „Matomais vaizdais kauniečiai pasibaisėjo: masinių žudynių vietoje – tualetas

Tų pačių 2021 metų paminėjimas, aprašytas spaudoje, suteikia ir gilesnį žvilgsnį į kauniečių (šiuo atveju jaunosios kartos) atmintį ir savimone. Pateikiamas epizodas, kai minėtos gimnazijos mokiniai buvo paklausti, ar žino, kodėl mokyklos kieme stovi paminklas, tačiau tiksliai į šį klausimą atsakyti negalėjo⁴⁶. Tai gali rodyti keletą procesų, kurie vyksta visuomenėje: pirma, su jaunąja karta yra per mažai kalbama apie Holokausto tragediją, jos padarinius ir reikšmingumą; antra, vyksta valingas ar ne užmaršties procesas, nepaisant to, kad egzistuoja atminimo ženklai, padėsiantys prisiminti, kas pagrindžia mintį, jog prisimenama tai, ką norima prisiminti.

Kauno žydų bendruomenės santykis su miesto žydų istorija

Kauno miesto ir žydų istorijos suvokimas, atminties vietų reikšmė

Pateikėja nr. 1 paklausta, kiek Kauno istorijoje įžvelgia Kauno žydų istorijos, teigė, jog žydų istorijos pasakojimas yra minimalus, o apskritai Kauno istorija yra suskirstyta: *„Tas istorinis naratyvas, na, kur kažkam yra daromas, jįsai yra, na dalinamas: čia lietuviai, čia žydai, čia lenkai, čia vokiečiai, na visi atskirai. [...] Ir jeigu jūs labai norit, jei labai susidomit, tai jūs galit „nuplaukti“ į vieną iš tų salų ir ją pastudijuoti. Bet pačiame žemyne tik lietuviai yra.“*

Pateikėjų buvo klausama, kokią reikšmę, jų nuomone, atminties vietos, atminimo ženklai, skirti žydų istorijai ir kultūrai paminėti mieste, turi pačiai bendruomenei. Buvo siekiama suprasti, ar atminties vietos keičia, pildo, o gal kaip nors kitaip konstruoja jų žydų istorinio pasakojimo suvokimą. Ar šios vietos prisideda prie bendruomenės atminties konstravimo – prie M. Halbwachso išskirto kolektyvinės tapatybės kūrimo, jei taip, tada kokios. Pateikėja nr. 1 pažymi, kad naujai kuriamos atminties vietos laiko tam tikrą svarbą bendruomenės viduje: *„[...] kiekvieną kartą, kai kokia nors nauja lenta yra atidengiama, tai visada ta bendruomenė susirenka į iškilmes [...] tai daugiausia pagyvenę žmonės ir jie nori bendrumo ir bendravimo. Ir jiems svarbu, kad tai jų kraujo žmonės. Tai tas yra svarbu ir jie susirenka“,* jos nuomone, bendruomenės nariams yra itin svarbus bendrumas. Tyrime aptarta M. Halbwachso tirta kolektyvinė atmintis, kurios viena iš funkcijų ir yra suvienyti bei sukurti bendrą tikslą prisiminti tai, gyvuoja pasitelkiant ir kuriant naujas atminties vietas. Kartu ji svarstė, kaip atsiranda tos atminties vietos. Kartais at-

ir statybiniai konteineriai“, delfi.lt, 2021-06-18, [interaktyvus], in: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/matomais-vaizdais-kaunieciai-pasibaisejo-masiniu-zudyniu-vietoje-tualetas-ir-statybiniai-konteineriai-87506025> [2024-04-19]

⁴⁶ Būdaviienė-Kutinskaitė, Šarūnė, „Kaune – žiaurių „Lietukio“ garažo žudynių 80-osios metinės“, Kauno diena, 2021-06-28, [interaktyvus], in: <https://kauno.diena.lt/naujienos/kaunas/miesto-pul-sas/kaune-ziauriu-lietukio-garazo-zudyniu-80-osios-metines-1032013> [2024-04-20]

minties vietų svarba kyla iš asmeninių patirčių, asmeninės šeimos istorijos, tai sutampa su Jan Assmann reikšta mintimi kalbant apie komunikacinę atmintį, jog pastaroji yra autobiografinė, kylanti iš šeimos istorijos⁴⁷, tačiau sukuriant atminimo ženklus, iš dalies iš komunikacinės atminties yra pereinama prie kultūrinės, kuri gali gyvuoti kur kas ilgiau nei komunikacinė: *„[...] žmonių, kurie domisi istorija, yra mažuma, tai čia viskas labiau priklauso nuo šeimos istorijos. Ir dėl to mes gauname tas memorialines lentas, kurios yra ir tas va susidomėjimas ir rengimas jų yra, susidaro žmonių sąmonėje ir ateina iš šeimos istorijos“*. Pateikėjo nr. 2 nuomone, atminimo vietos Kauno mieste ir jų rengimas yra tam tikras „Zohar“ (hebr. זוהר „spindesys, švytėjimas“): *„[...] čia atgaivinam jų gyvybę, taip sakant [...]“*, jam atminties vietos tai paminėtų žmonių gyvenimo, o ne mirties minėjimas, su jų pagalba suprantami ir kas kažkada tame mieste ar gatvėse gyveno: *„[...] tada tu suprantai tose gatvėse kas buvo“*. Iš pateikėjų atsakymų galima daryti prielaidą, kad atminties vietos iš dalies atlieka bendruomenės subūrimo, vienijimo bei atminties palaikymo funkciją. Jos ne tik įamžina atminimą ar atlieka anksčiau tyrime išryškintą (ir vieno iš pateikėjų taip pat paminėtą) turizmo plėtros funkciją, bet ir suartina bendruomenę.

Žydų istorijos atminties vietų (ne)trūkumas

Tiriant Kauno žydų atminties vietas, jų „žemėlapi“ – pasiskirstymą, vietų reprezentaciją, bendruomenės požiūrį į jas, į konkrečius probleminius atvejus, kyla klausimas, kaip bendruomenė ne tik mato, bet ir nori matyti savo istorijos ir kultūros įamžinimą Kauno mieste.

Apskritai pokalbio metu paaiškėjo, kad ne vienas pateikėjas pasigenda žydų istorijos aiškumo ir kiekio mieste. Pateikėja nr. 1 pateikė konkretų ir išskirtinį pasiūlymą: *„Aš noriu, kad ant kiekvieno pastato, kur kažkada veikė žydai, būtų parašyta kas veikė [...] norėtųsi man ženklų pirmiausia ant mokyklų, nes tai labai svarbus dalykas [žydų šeimoms vaikų išsilavinimas itin svarbus].“* O pateikėjos nr. 2 manymu, trūksta ne kiekio pačių vietų, o informacijos, kurią lengvai galėtų pasiekti žmonės: *„Man norėtųsi, kad būtų, daugiau atsirastų tokių va vietų, kuriose būtų galima miestiečiams nu skaityti informaciją apie tai, kas tai buvo per įstaiga pavyzdžiui, arba kokie žmonės ten įžymūs gyveno, kaip jie prisidėjo...su tais QR kodais galima tais išpopuliarėjusiais.“* Taip pat pasigirdo ir nuogastavimų dėl atminties. Pateikėjas nr. 3 teigė: *„Dabar mes žinom, bet kai nueini kiekvieną kartą, vaikai mūsų pamiršta. Reikėtų kažkaip subendrinti, surašyti, kad kur, kokiose vietose kas pažymėta.“* Tai patvirtina teorinėje šio tyrimo dalyje svarstytas atminties studijų tyrėjų idėjas, kad nebeegzistuoja socialinių grupių atmintis⁴⁸, o iš pateikėjų atsakymų galima daryti prielaidą, jog atminties vietos, jų kūrimas tai gali ištaisyti.

47 J. Assmann, 2010, p. 117.

48 P. Nora, 1989, p. 12.

Tyrimo metu pateikėjų atsakymai apie atminties vietas – jų svarbą, apklaustųjų nuomones ir norus leidžia susidaryti nuoseklų vaizdą, kokios istorinės vietos, asmenybės ar įvykiai sudaro Kauno žydų istorijos pasakojimą: Kauno IX, VII fortai, „Lietūkio“ garažo žudynių vieta, Č. Sugiharos ir J. Zwartendijko įamžinimai, Abraomo Mapu gatvė ir paminklas, Danieliaus Dolskio paminklas, Lėjos Goldberg / „Švabės“ gimnazijos, Emanuelio Levino bei Žydų karių, kovojusių už Lietuvos Nepriklausomybę, įamžinimai. Holokausto istorija ir šią tragediją žyminčios vietos ir įrengti ženklai mieste yra itin svarbi Kauno žydų istorijos suvokimo ir pažinimo dalis, tai ne tik jautri ir išskirtinė bendruomenės narių tapatybės suvokimo dalis, bet ir reprezentacinė istorija, pristatanti bendruomenę mieste kauniečiams ar turistams. Taip pat nemažą svarbą turi ir tarpukario Kauno žydų istorija – šiuo laikotarpiu gyvenę pasaulinį pripažinimą gavę žmonės, pasitelkiant jų atminimą yra kuriamas toks Kauno žydų istorijos pasakojimas, kokį norima matyti mieste. Kuriamas pozityvus tarpukario Kauno žydų istorinis pasakojimas su Lėjos Goldberg, Emanuelio Levino ir Danieliaus Dolskio atminimais. Taip pat verta paminėti, kad žydų karių dalyvavimas kovose už Lietuvos Nepriklausomybę yra įamžintas kaip herojinis bei patriotinis, kas pateikėjams kelia pasididžiavimą ir jie tai išskiria.

Išvados

1. Lietuvai atgavus Nepriklausomybę, Kauno žydų istorijos ir kultūros atminties vietų kūrimas mieste prasidėjo nuo Holokausto tragedijos įamžinimo. Dėl šios priežasties šiai istorijos daliai atminties ženklų yra gerokai gausiau nei kitiems laikotarpiams ar įvykiams. Tik praėjus šiek tiek daugiau nei dešimtmečiui nuo Lietuvos Nepriklausomybės atgavimo, mieste pradėjo atsirasti ir kitų, su žydų istorija susijusių atminties ženklų. Identifikavus ir aptarus materialias Kauno žydų atminties vietas pastebima, kad pasitelkus jas Kauno miesto viešosiose erdvėse yra kuriamas tarpukario ir Holokausto laikotarpius apimantis istorinis Kauno žydų pasakojimas.
2. Šiandieninių Kauno žydų atminties vietų žemėlapis lokalizuoja tarpukario ir kiek ankstesnę miesto žydų istoriją (gyvenusius žmones ar veikusias organizacijas) centrinėje miesto dalyje, senamiestyje. Iš šių atminimo ženklų išaiškėja, kad iki Holokausto istorijos Kauno žydų istorijos įprasminimas daugiausia yra orientuotas į pasaulinį pripažinimą gavusias, tarpukario Kaune gyvenusias ar veikusias žydų asmenybes, tačiau daug dėmesio neskiriama jų sąsajoms su pačiu Kauno miestu. Šiuo atveju per atminties vietas kuriamas toks istorinis pasakojimas, kuris patraukliai reprezentuoja patį miestą, bet nebūtinai jo žydų bendruomenės istoriją. Kauno žydų istorijos atminties vietos yra naudojamos ne tik kaip atminties įamžinimas, orientuotas į lokalią auditoriją, bet ir kaip turizmo ar diplomatinio ryšių su kitomis valstybėmis kūrimo priemonė. Ištyrinėjus su Holokausto istorija susijusias atminties vietas pastebima, kad yra iškeliami didžiausių masinių žudynių (ar

turinčių išskirtinį istorinį reikšmingumą – Kauno VII fortas kaip pirmoji koncentracijos stovykla Lietuvoje) vietų priežiūros (monumentų kūrimo, atnaujinimo) ar rekomendacijų jas lankyti svarba.

3. Atliktas empirinis tyrimas imant interviu iš Kauno žydų bendruomenės narių padėjo atskleisti, kad daugumai pateikėjų Holokausto istorijos įamžinimo vietos yra itin svarbus ir aktualus Kauno žydų istorijos reprezentavimo šaltinis. Atminties vietos, nesusijusios su šia tragedija, yra žinomos, tačiau joms nėra skiriama ypatingo dėmesio. Pačių atminties vietų kūrimas, nors ir ne visada yra inicijuojamas vietos žydų bendruomenės, o *kitų* (Kauno miesto savivaldybės, pavienių suinteresuotų asmenų), tačiau nekelia konfliktų ar didelių asmeninių prieštaravimų, o kaip tik į tai yra žiūrima palankiai, kaip į dėmesį Kauno žydų istorijai ir jos reikšmei miestui. Nors tarp pateikėjų pozicijų yra prieštaravimų dėl Kauno žydų istorijos reprezentavimo mieste, tačiau dauguma jų nėra susiję su tyrime aptariamomis materialiomis atminties vietomis. Nemažai pateikėjų dėmesio yra skiriama kapinėms, buvusioms sinagogoms bei įvairiems pastatams, kuriuose (neretai tarpukariu) veikė žydų organizacijos ar įstaigos.

Bibliografija

- „Atminties vietos“, Laisvieji Kauno archyvai, [interaktyvus], in: <https://www.atmintiesvietos.lt/>
- „Authorized Translation of French Composer Michael Levinas's Interview with Actualité Juive on Illicit New 'Levinas Center', in Kaunas, as City Continues to Glorify Local Holocaust Perpetrators“, Defending History, 2022-01-22, [interaktyvus], in: <https://defendinghistory.com/authorized-translation-of-french-composer-michael-levinass-interview-with-actualite-juive-on-illicit-new-levinas-center-in-kaunas-as-city-continues-to-glorify-local-holocaust-perpetrators/109286> [2024-04-17]
- „Emanuelio Levino memorialinė lenta Kaune“, jhl, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://www.jewish-heritage-lithuania.org/lt/kiti-objektai/emanueliui-levinui-skirta-memorialine-lenta-kaune/> [2024-03-18]
- „Goldberg Lea (Goldberg Leah, Goldbergaitė Lija)“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/goldberg-lea-goldbergaite-lija/> [2024-03-20]
- „It's Kaunastic“, Turizmo informacijos centras, [interaktyvus], in: https://visit.kaunas.lt/ap-lankykite/lankytnos-vietos/muziejai-ir-galerijos/muziejai/kauno-miesto-muziejaus-pilies-skyrius/TicSearchForm?Search=%C5%BEyd%C5%B3&action_Ticresults=Vykdyti
- „Kauno diena“, [interaktyvus], in: <https://kauno.diena.lt/>
- „Levinas Emanuelis (Levinas Emmanuel)“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/levinas-emanuelis/> [2024-03-18]
- „Levitanas Isaakas (Isakas, Icchokas, Ickas)“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/levitanas-isaakas/?hilite=Levitanas> [2024-04-16]
- „Literatūra“, Kaunas pilnas renginių, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://kultura.kaunas.lt/renginy/istoriju-festivalis-leja-goldberg-pusis-ileidusi-saknis-dviejose-tevynese-izraelio-poe-te-is-kauno-garso-ir-sviesos-performansas/3566> [2024-03-20]
- „Minkovskis Hermanas“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/minkovskis-hermanas/> [2024-04-16]

- „Minkovskis Oskaras“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/minkovskis-oskaras/?hilitė=Oskaras> [2024-04-16]
- „Spektorius Icchakas Elchananas“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/spektorius-icchakas-elchananas/> [2024-04-16]
- „Zupavičius (Zupovičius) Juda Šeftlis (Zupowitch Jehuda)“, Ažuolyno biblioteka, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/zupavicius-juda-seftelis-zupowitch-jehuda/> [2024-03-24]
- „Žymūs Kauno žmonės: atminimo įamžinimas“, Ažuolyno biblioteka, [interaktyvus], in: <https://atminimas.kvb.lt/>
- Andriuškevičius, Arūnas, „Tragedija įamžinta už Savivaldybės lėšas“, Kauno diena, 2002-10-28, [interaktyvus], in: <https://kauno.diena.lt/dienrastis/kita/tragedija-iamzinta-uz-savivaldybes-lesas-3277> [2024-04-04]
- Anilionytė, Jūratė, „Primiršta, bet neatsiejama Kauno istorijos dalis – išleista knyga apie miesto žydus“, LRT.lt, 2021-12-16, [interaktyvus], in: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1566484/primirsta-bet-neatsiejama-kauno-dalis-isleista-knyga-apie-miesto-zydus> [2024-02-24]
- Antanaitis, Kastytis, 1952–1953 metų antisemitinė kampanija Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungoje, in: *Darbai ir dienos*, 2016, Nr. 65.
- Assmann, Jan. „Communicative and Cultural Memory” In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* sud. Astrid Erll and Ansgar Nünning, Berlin, New York: De Gruyter, 2010.
- Būdavienė – Kutinskaitė, Šarūnė, „Kaune – žiaurių „Lietūkio“ garažo žudynių 80-osios metinės“, Kauno diena, 2021-06-28, [interaktyvus], in: <https://kauno.diena.lt/naujienos/kaunas/miesto-pulsas/kaune-ziauriu-lietukio-garazo-zudyniu-80-osios-metines-1032013> [2024-04-20]
- Gaižauskaitė, Inga. Valavičienė, Natalija. *Socialinių tyrimų metodai: kokybinis interviu*. Vilnius, 2016.
- Girčytė, Vitalija, „Kauno miesto gatvių pavadinimų kaita iki 1941m.“, Kauno regioninis valstybės archyvas, (n.d.), [interaktyvus], in: <https://slaptazodis-archyvas.lt/index.php/temos/miestas/kauno-miesto-gatviu-pavadinimu-pasikeitimas> [2024-03-19]
- Kauno miesto savivaldybės administracijos direktorius 2006 m. vasario 10 d. įsakymas Nr. A-570. „Dėl atminimo lentos Emmanueliui Levinui įrengimo“, Kaunas, 2006, [interaktyvus], in: <https://www.kaunas.lt/dp/dp.php> [2024-03-18]
- Kauno miesto savivaldybės administracijos direktorius 2015 m. balandžio 4 d. įsakymas Nr. A-1092. „Dėl Judos Zupavičiaus atminimo lentos E. Ožėskienės g. 21 įrengimo“, Kaunas, 2015, [interaktyvus], in: <https://www.kaunas.lt/dp/dp.php> [2024-03-24]
- Kavaliauskas, Vilius, et al. *Pažadėtoji žemė – Lietuva: Lietuvos žydai kuriant valstybę 1918–1940 m.*, Vilnius, 2013.
- Kucia, Marek, „(Ne)prisimenant žydų naikino: Holokausto memorialai Lietuvoje ir Lenkijoje“, in: *Holokaustas nacių okupuotose Rytų ir Vakarų Europos valstybėse: tyrimai ir atmintis*, Kaunas, 2017.
- Kvintienė, Eglė. *Romas Kvintas: įtraukiančio pasakojimo meistras*, Vilnius, 2023.
- Lieponė, Jurgita, „Kaune įamžintas žinomos Izraelio poetės Lėjos Goldberg atminimas: pušis, įlėidusi šaknis dviejose vietose“, 15min.lt, 2020-10-15, [interaktyvus], in: <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/kaunas-2022/kaune-iamzintas-zinomos-izraelio-poetes-lejos-goldberg-atminimas-pusis-ileidusi-saknis-dviejose-tevynese-1102-1391984> [2024-04-18]
- Malinauskaitė, Gintarė, Holocaust Narrative(s) in Soviet Lithuania: The Case of the Ninth Fort Museum in Kaunas, in: *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*, Budapest, 2022.

- Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- Nora, Pierre. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“. *Representations*, no. 26, 1989.
- Pačkauskienė, Aušra, Toleikis, Vytautas, *Garsūs Lietuvos žydai*, Vilnius, 2008.
- Pakštalis, Arvydas, Citvarienė, Daiva. *Kauno žydai*, Kaunas, 2022.
- Petrikėnas, Vytautas, Kosas, Martynas. *VII Fortas: Lietuviška Tragedija: Pirmosios Lietuvoje Koncentracijos Stovyklos Istorija = The History of the First Concentration Camp in Lithuania*, Kaunas, 2011.
- Povilaitis, Nerijus, „Matomais vaizdais kauniečiai pasibaisėjo: masinių žudynių vietoje – tualetas ir statybiniai konteineriai“, delfi.lt, 2021-06-18, [interaktyvus], in: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/matomais-vaizdais-kaunieciai-pasibaisejo-masiniu-zudyniu-vietoje-tualetas-ir-statybiniai-konteineriai-87506025> [2024-04-19]
- Vitkus, Zigmas. *Atminties miškas: Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje: Mokslo monografija*. Lapas, 2022.
- Volbikaitė, Goda, „Tai, kas nesuvokta, užgyti negali“. Žydiškajam Kaunui at(si)minti, in: *Kultūros barai*, 2010, Nr. 1.
- Žukauskienė, Odeta. „Sugrįžusi žydų atmintis: vaizdinės reprezentacijos formos“. *Tautinės mažumos Lietuvoje: virsmai ir atmintys*, Vilnius, 2014.